

NAKU

NASJONALT KOMPETANSEMILJØ
OM UTVIKLINGSHEMMING

Utvikling

OKTOBER 2015 NUMMER 4 ÅRGANG 9 WWW.NAKU.NO

TEMA:

**Forventning om
læring i
skolen**

Kronikk

THOMAS NORDAHL, PROFESSOR HØGSKOLEN I HEDMARK

Forventninger til læring og læringsutbytte for elever med utviklingshemming

Bestill gratis abonnement på naku@hist.no

NAKU
NASJONALT KOMPETANSEMILJØ
OM UTVIKLINGSHEMMING

Utvikling kommer ut med fire utgaver i året og abonnement er gratis ved henvendelse til NAKU. Redaksjonen forbeholder seg retten til å korte ned bidrag.

ANS. REDAKTØR

Karl Elling Ellingsen

REDAKTØR

Lis Cathrin Stavrum

REDAKSJON

Karl Elling Ellingsen

Kim Berge

Laila Hoff Johansen

Lis Cathrin Stavrum

Kari Wuttudal

Synnøve Aasan

PÅ FORSIDEN

Asle Johnsen

BIDRAGSYTERE

Sonja Holterman, Anita Sande
og Thomas Nordahl

LAYOUT OG PRODUKSJON

Klipp og Lim AS, Trondheim

FORSIDEFOTO

Sonja Holterman

KONTAKT

Redaksjonen tar i mot tips på
TEL. 73 55 93 86

E-POST naku@hist.no

www.naku.no

ISSN

1504-7016

1893-6350 (online)

s. 3 **TETT PÅ**

s. 4 **NYTT OG NYTTIG**

s. 5 **REPORTASJE:**
Espen er en del av læringsmiljøet

s. 10 **LÆR MER**

s. 11 **ARTIKKEL:**
En skule for alle – Kva må til for å lykkest

s. 14 **KRONIKK:**
Forventninger til læring og læringsutbytte for elever med utviklingshemming

Leder

Forventninger om læring

LIS CATHRIN
STAVRUM
Rådgiver, NAKU

«Hvorfor går du på skolen?» spurte jeg en 10-åring. «For å lære» var svaret. Går alle sammen på skolen for å lære? Hvilke forventninger har skolen til læring for alle elever? I formålsparagrafen til Opplæringsloven står det:

«Elevene skal utvikle kunnskap, ferdigheter og holdninger for å kunne mestre livene sine og for å kunne delta i arbeid og fellesskap i samfunnet.»

Thomas Nordahl poengterer også formålet med opplæringen i innledningen av sin kronikk i denne utgaven av magasinet Utvikling:
Den grunnleggende hensikten med opplæringen for alle elever i norsk skole uavhengig av forutsetninger, er å realisere den enkeltes potensial for læring, både faglig, sosialt og personlig.

Begge sitatene viser at skolen er en viktig arena for at alle barn og unge skal få ta del i et sosialt, faglig og kulturelt fellesskap. I regjeringens utdanningspolitikk er inkludering et grunnleggende prinsipp som handler om at alle skal møtes i en fellesskole som har høy kvalitet og høye forventninger til læring for alle. Inkludering handler om at hele opplæringssystemet er lagt til rette for at alle hører til og tar hensyn til alle ulikheter.

I St.meld nr. 18 (2010-2011) *Læring og fellesskap* står det at *inkludering under gitte forutsetninger gir best læringsutbytte for alle*. Barnas ulike styrker

og interesser gir impulser til hverandre som igjen bidrar til motivasjon og læring. Inkludering betyr altså både deltakelse og læring. Likevel kan man lese i meldingen at barn med store sammensatte lærevansker og utviklingshemming ofte møtes med for lave forventninger til læring. Som et tiltak for å øke oppmerksomheten om opplæringstilbudet presenterte departementet i den samme meldingen at de skulle ta initiativ til programmet «Vi sprenger grenser» som Statped etter hvert fikk i oppdrag å gjennomføre. Gjennom utprøving av ulike modeller i piloter knyttet til barnehager og skoler i Statpeds fire regioner, har Statped samlet kunnskap og erfaringer. På siden *Lær mer* finner du mer om dette.

NAKU har besøkt en av pilotskolene og i hovedreportasjen kan du lese om hvordan Hop skole fokuserer på læring for alle elevene.

Vi håper denne utgaven av Utvikling vil bidra til å spre kunnskap og forventninger om at alle elever lærer gjennom rett hjelp og støtte. Vi vil også minne om at man i kunnskapsbanken til NAKU finner et eget område for temaet Oppvekst og Utdanning for de som vil fordype seg ytterligere.

God lesing!

Utvikling

Bladet Utvikling gis ut av Nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemming (NAKU). NAKU er opprettet av Helsedirektoratet. NAKU skal bygge broer mellom fagmiljøer og tjenesteytere i kommunene,

slik at vi sammen kan jobbe for å bedre levekårene for mennesker med utviklingshemming. NAKU er opprettet som en selvstendig enhet ved Høgskolen i Sør-Trøndelag (HIST). Se www.naku.no.

I følge stortingsmelding 18 (2012) Læring og fellesskap, møtes barn og unge med store sammensatte lærevansker og utviklingshemming ofte med lave forventninger til læring og får ikke gode nok muligheter til å utvikle seg.

1. Hva tenker du er viktig for å skape kvalitet i opplæringstilbudet til elever med utviklingshemming?
2. Hva er viktige faktorer for å sikre et godt læringsutbytte?

HILDEBJØRG FOSSE
MAMMA TIL EMIL

Et tett og godt samarbeid mellom skole og hjem er viktig for å sikre realistiske opplæringsmål. Man må sørge for at undervisningen legges på et nivå som er riktig og realistisk i forhold til elevens utfordringer, slik at det gis mulighet for positiv utvikling og følelse av mestring. Det er også viktig at undervisningsmateriellet fanger eleven.

Mestringsfølelse er den viktigste motivatoren for å ønske å lære. God kjemi mellom elev og lærer/spesialpedagog/assistent er svært viktig. Dersom kjemien ikke stemmer, vil også læringsutbyttet bli dårligere. I noen tilfeller kan riktig kjemi være viktigere enn formell fagutdanning, og den som jobber med eleven må finne det motiverende. En bør også prøve å begrense antall voksenpersoner eleven til enhver tid må forholde seg til og søke kontinuitet i staben. Dette blant annet for å sikre et godt klima for læring og at kompetanseoverføring ivaretas. En miks mellom undervisning i klassen og én til én eller i mindre gruppe er gunstig. Også arbeidsro er viktig for et godt læringsutbytte.

KNUT SLÅTTA
PSYKOLOGSPESIALIST
STATPED SØRØST

Å skape god kvalitet i opplæringstilbudet til elever med utviklingshemming er et ansvar som hviler på skoleledelsens skuldre. Det er de som må ansette folk med riktige kvalifikasjoner og sørge for at lærere og assistenter får gode rammer for planlegging, samhandling og kompetanseutvikling. Skoleledere som uttrykker at de ser på elever med utviklingshemming som en berikelse for skolen, vil inspirere til innsats og skape positive holdninger.

Første bud for å sikre et godt læringsutbytte er at lærerne må ha undervisningskompetanse som gjør dem i stand til å bedrive god pedagogikk. I ordinære skoler er det avgjørende viktig at trinnlærere og spesialpedagog forbereder og gjennomfører undervisningen i et tett samarbeid. I forhold til det som skal skje i klasserom og grupperom må de sammen utvikle et tilpasset tolærersystem. Skal eleven få et godt læringsutbytte må PPT og lærere legge mye tid i sakkyndighetsarbeid og IOP – arbeid. Elevens tid er kostbar og det må gjøres grundige avveininger når det gjelder hvilke læringsmål undervisningen skal rette seg inn imot.

KIRSTI ROBERTSEN
FAGLEDER, PRESTVANNET SKOLE, TROMSØ

SILJE GISLEFOSS NETLAND
VERNEPLEIER OG SPESIALPEDAGOG

For å skape kvalitet i opplæringstilbudet til elever med utviklingshemming er det viktig å sikre kompetanse nært eleven. Det innebærer kompetanse på utviklingshemming, pedagogiske metoder for opplæring, alternativ kommunikasjon og relasjonsbygging. Ingen kjenner alle ungene, men man må ha interesse og muligheter til å skaffe seg nødvendig kunnskap.

PPT må gjøre en grundig kartlegging med utgangspunkt i elevens individuelle behov. Den sakkyndige vurderingen må gjenspeile dette og være konkret og ha tydelige metodiske og konkrete forslag til tiltak og læremidler.

Læreren er den viktigste rammefaktoren for læring. Det må stilles krav til relevant utdanning eller praksis for assistentene.

For å sikre et godt læringsutbytte må IOP være basert på konkrete handlingsmål som er lett å evaluere og som sikrer måloppnåelse.

IOP skal være et aktivt arbeidsdokument. Alle som jobber med eleven har inngående kjennskap til innholdet. Ukentlige læringsplaner med handlingsmål, beskrivende tiltak og pedagogisk tilrettelegging bidrar til rammer som sikrer godt læringsutbytte.

Skoleleder må etterstrebe å finne rett lærer med innsikt i kompetansemålene og elevens utfordringer. Bruk av personale med annen relevant utdanning, eksempelvis vernepleiere bør utvides for denne elevgruppen. Teamjobbing er viktig for å kunne utnytte hverandres kompetanse. Rett personale med rett kompetanse på rett sted, nært eleven er viktig.

NAKU

Husk å lik oss på Facebook!

Husk å melde deg på NAKUs nyhetsbrev for å få ferske og spennende nyheter på mail! www.naku.no/nyheter

Nasjonalt utviklingsprosjekt for universell utforming i fylker og kommuner

Regjeringen har utgitt en rapport som presenterer de gode eksemplene fra universell utforming i norske fylker og kommuner. Eksemplene er knyttet til flere fagområder, og det fortelles om prosessene som ligger bak ferdige resultat og hvilke arbeidsmetoder som har vært vellykket.

Rapporten kan lastes ned fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-1540-universell-utforming/id745859/>

Rettighetsutvalget

Rettighetsutvalget ble oppnevnt av Kongen i statsråd den 3. oktober 2014. Utvalget skal analysere og vurdere hvilke endringer som er nødvendige for å sikre oppfyllelsen av grunnleggende rettigheter til mennesker med utviklingshemming. Utvalget skal særlig se på selvbestemmelse, rettssikkerhet, skole, arbeid, helse og omsorg og bolig.

Rettighetsutvalget vil gjerne ha innspill på de ulike temaene som utvalget skal jobbe med. Legg igjen kommentarer på siden som omhandler det temaet du er opptatt av, eller send en e-post til sekretariatet for utvalget.

<https://blogg.regjeringen.no/rettighetsutvalget/>

HVORDAN FREMME LESEFERDIGHET FOR PERSONER MED ALVORLIG LESE/SKRIVE VANSKER OG/ ELLER LÆREVANSKER? For personer med alvorlige lese- og skrivevansker og /eller kognitive vansker, samt for mennesker uten funksjonell tale er det nødvendig med strukturert, systematisk og målbar leseopplæring. Statped arrangerer fagdager for lærere i grunnskolen, videregående skole og voksenopplæring 11.februar 2016 med fokus på å fremme leseferdighet.
Les mer på: <https://kurs.statped.no/EventDetails?EventID=458>

FAGKURS- Å VÆRE VOKSEN MED EN SJELDEN DIAGNOSE OG UTVIKLINGSHEMMING
31.03.15 arrangerer Frambu fagkurs for fagpersoner og pårørende til voksne med en sjelden diagnose og utviklingshemming over 30 år
Kurset skal gi deltakerne økt kunnskap om hvordan de kan tilrettelegge for gode tjenester for voksne og eldre med en sjelden diagnose og utviklingshemming.
Les mer på: <http://www.frambu.no>

LANDSKONFERANSEN OM DOWN SYNDROM 2016 –«LÆRING FOR LIVET»
Den niende landskonferansen om Down syndrom holdes på Fornebu, utenfor Oslo, 7. - 9. april 2016. Konferansen er for foreldre til barn med Down syndrom, fagfolk og mennesker med Down syndrom. Over tre dager vil deltakerne få faglig påfyll til nytte og inspirasjon i hverdagen.
Les mer på: <http://www.lk2016.no/>

God kommunikasjon med ASK-brukere

Boken God kommunikasjon med ASK-brukere har til hensikt å formidle kunnskap som er vesentlig for å lykkes i kommunikasjon med ASK-brukere i barnehage og skole. Den inntar et flerfaglig perspektiv og retter seg mot nærpersoner, studenter og fagpersoner som jobber og kommuniserer med ASK-brukere.

Boken finnes på fagbokforlaget.no

Deltakelse på fritiden

Boken er skrevet som et ledd i arbeidet med å dokumentere erfaringer for de utviklingshemmede i forsknings- og utviklingsprosjektet «Aktive muligheter» som er initiert av Helsedirektoratet. Målsettingen her er å synliggjøre gode løsninger for hvordan utviklingshemmede kan gis støtte på fritidsarenaen i selvvalgte fritidsaktiviteter med utgangspunkt i metoden Fritid med bistand i bydel Gamle Oslo og kommunene Gjøvik, Drammen og Asker.

Boken finnes på fagbokforlaget.no

Espen trives så godt at han gjerne vil dra på skolen også på lørdager i følge mamma Lisbeth Veland

Espen er en del av læringsmiljøet

REPORTASJE Tredjeklassingene på Hop skole samler seg rundt stolen til Espen. Å stå nærmest, og få trykke på iPaden hans er målet. Manglende språk og bevegelse skremmer ikke læreren fra å la Espen være en naturlig del av klassen og læringsmiljøet.

TEKST OG FOTO: Sonja Holterman

-Kan jeg trykke? spør en av jentene i klassen. – Og nå er det min tur, roper en annen. Fire- fem av elevene i 3 b har samlet seg rundt rullestolen til Espen. De kikker, trykker og peker på iPaden hans. I midten sitter Espen. Blikket følger oppmerksomt fingrene som trykker og bildene som flytter seg på skjermen. Spesialpedagog Trude Kjeilen står ved siden av og holder orden på rekkefølgen.

-De er glade i å være med Espen. Alle

vil hjelpe, sier Trude. Hun er en av de ansatte på Hop skole på Askøy utenfor Bergen. Skolen har et team som samarbeider tett, og som alle jobber for at Espen Veland Aadland (8) skal ha fine, og ikke minst, lærerike skoledager.

Vi sprenger grenser

-Jeg brenner for elevene, ikke minst for elevene med utviklingshemming. Og her på skolen brenner jeg ikke alene, sier rektor Randi Nordnes Olsen. Hun er leder for en barneskole med 207 elever, seks av dem har utviklingshemming.

Det er mange nok til at skolen kunne ha samlet dem i en egen gruppe, kalt det en forsterket avdeling og hatt egne rutiner som sjelden samsvarte med resten av skolens. Det har ikke rektor gjort.

-Elevene med utviklingshemming har lite til felles, de er ikke like gamle og har ulike utfordringer. Espen skal være i sin klasse, med barn på samme alder, sier rektoren. Og sånn er det på Hop skole. Alle de seks er inkludert i klassene sine. På ordentlig. De har pulten sin der, deltar i de fleste timene og er bare ute dersom de selv trenger det. Selv om

Medelevene vil gjerne trykke på iPaden til Espen

skolen lenge har jobbet med inkludering, har de ikke fått det så godt til som etter at de deltok i prosjektet «Vi sprenger grenser».

-Prosjektet lærte oss mer om hvordan vi kan inkludere og hvordan vi hele tiden skal fokusere på læring, også for elever med utviklingshemming, sier Nordnes Olsen. Det var Statlig spesialpedagogisk tjeneste (Statped) som ledet prosjektet. Det var et intensivt prosjekt der rektor, lærere, vernepleier, spesialpedagog og assistenter deltok. Målet var blant annet faglig utvikling for eleven, bedre inkludering, bedre samarbeid mellom alle ansatte som jobber rundt eleven og kunnskap om rettighetene til eleven. Hop skole deltok i prosjektet i vinter og vår, og rektor er fornøyd med resultatet.

-Det var et intenst halvår, men det satte oss i gang, sier hun og legger til: -Vi på skolen her hadde mange tanker om hva vi kunne gjøre for elevene med utviklingshemming, men nå har vi fått hjelp til å systematisere og iverksette tankene, og ordningen vi har i dag er vi

veldig fornøyd med.

Uten språk og bevegelse

-Jeg har jo drømmer for framtida til Espen. Jeg er jo moren hans, alle mødre har drømmer og håp for framtida til ungene sine, sier Lisbeth Veland. Hun har møtt opp på skolen for å fortelle om gutten sin, og skolegangen han får. Det er ikke en historie om klager som ikke blir hørt og krav som ikke blir innfridd.

-At Espen skal få det han trenger, rent medisinsk, har vært en kamp fra dag en, men skolen, den kan jeg ikke få roset nok. De ser hele tiden framover, og lurer på hva mer de kan gjøre for å lære Espen mer, sier moren. Hun forteller om en gutt som lei seg når fredagen kommer og det er helg.

-Lørdag morgen vil han på skolen, sier hun og smiler. Espen har ikke språk og har ingen egne bevegelser. Han spiser ikke selv, men får næring gjennom en sonde som fører maten fra en knapp på magen til magesekken.

-Espen var frisk da han ble født, men

da han var litt over ett år hadde han en nær drukningsulykke, forteller Lisbeth Veland. Familien var på ferie i Nederland og et øyeblikk uten tilsyn var nok. Den lille gutten havnet i vannet.

-Espen var død i over en time. Han fikk ni adrenalinsprøyter og til slutt fikk de liv i han igjen, sier hun. Espen fikk ikke nok oksygen til hjernen og da han våknet hadde han kraftige spasmer. Legene har fått spasmene under kontroll nå, men fortsatt er det muskler som låser seg og som lammes. Espen strever med å puste, kjeven låser seg og tunga kommer i veien for pusterøret.

- Vi var litt skeptiske da vi skulle få ansvaret for Espen, det må jeg innrømme. Tenk om det skulle skje noe mens han var på skolen, sier rektor Randi Nordnes Olsen. Moren nikker. Hun var også nervøs.

-Vi hadde en veldig fin barnehage. De kjente Espen og jeg var trygg på at de passet godt på. Man vet hva man har, men ikke hva man får, sier Lisbeth Veland. Men frykten var ubegrunnet.

Skolen ansatte en vernepleier som har ansvaret for ham deler av dagen.

- Dette er et område lærere ikke vet noe om. Skolen må være åpen for å invitere andre yrkesgrupper inn. Det er trygt for oss å vite at helsa er ivaretatt, sier rektor.

Vernepleier i skolen

- Når han skal ha mat, må tøy, hvile eller får problemer med pusten triller vi over i dette rommet, sier vernepleier Kristine Kvamme Haugland. Det er hun som er primærkontakten til Espen. Rommet vi står i ligger like ovenfor klasserommet. Høstlyset står skrått inn på tegningene som henger på veggene over behandlingsbenken. Det er medelevene som har tegnet. På benken ved siden av står figurer i leire og papp. I stolen sitter Espen og ser på henne. Pusten hveser litt, og hun masserer ham i kjevene.

- Han elsker å være i klasserommet med de andre, men innimellom må vi for Espens skyld ta en pause, sier hun og strekker armene hans over hodet. Espen smiler.

- Espen er knyttet til Kristine, sier rektor. Men han er også knyttet til kontaktlæreren sin, spesialpedagogen, assistenten, ressursteamlederen og rektor. På Hop har alle elevene med utviklingshemming både en primær- og en sekundærkontakt.

- Det er viktig for oss at han ikke bare har den samme personen hele dagen. Vi skal ikke fungere som foreldrene hans på skolen. Hans omsorgspersoner er i hjemmet, sier rektor Randi Nordnes Olsen. Skoledagen er lagt opp i bolker, og en person har alltid hovedansvaret for Espen. Men dagen deles i to, slik at en har ansvaret på formiddagen og en etter lunsj.

- I tillegg til at Espen ikke skal bli knyttet til en person på skolen, er det viktig at vi er mange som kjenner Espen og vet hva han trenger dersom noe skulle oppstå. Ansatte blir syke og har fri, sier Nordnes Olsen. Dette blir ikke et problem når det er flere å spille på som alle vet hva som skal gjøres og hvordan.

- Poenget er å styrke laget rundt læreren. Vi vil ikke at kontaktlærerne skal få den følelsen vi vet mange har; at

Espen er med når medelever løser oppgaver i matematikk

de ikke strekker til, at de ikke klarer å gi god opplæring og at de andre elevene blir oversett fordi man bruker mye tid på en enkeltelev, sier rektor.

Kontaktlæreren med læring for øye

Kontaktlærer Asle Johnsen innrømmer at han skjønner hva rektor snakker om.

- Det gjelder nok alle lærere det der. Man har mange elever i klassen og det er alltid noe mer man kunne gjort, sier han. Han er glad for teamet rundt Espen, og ser fram til å lære Espen masse i årene som kommer. Asle Johnsen overtok klassen i år, og har brukt de første ukene til å finne ut hva Espen kan og hva han som lærer kan gjøre for å lære ham mer.

- Jeg har hatt mange elever med utviklingshemming, og har alltid hatt inkludering som mål. Men etter å ha vært med på prosjektet «Vi sprenger grenser» har jeg lært mer, sier Asle Johnsen. Han har fått noen nye teknikker og fått regelverket under

huden, men også noe annet.

- Holdningsendringen er den største forandringen. Jeg er blitt bevisst på hva inkludering egentlig er, og har det som mål hele tiden, sier læreren. Inkluderingen går på at Espen er ute i hvert friminutt, er med klassen i klasserommet størsteparten av dagen og ikke minst, skal lære når det er undervisning.

- Inkludering er ikke at Espen sitter i en krok og ser på at de andre lærer. Vi finner stadig nye måter han kan lære på, sier Asle Johnsen. Espen sitt utgangspunkt er annerledes enn de andre i klassen. Han har en Individuell opplæringsplan (IOP) som er laget i tråd med den sakkyndige vurderingen fra PP-tjenesten. Skolen har igjen brutt ned IOP'en til periodeplaner med konkrete mål.

- I periodeplanene står det hva vi jobber med, og hvorfor. Kontaktlærer, spesialpedagog, vernepleier og assistentene følger periodeplanen og fokuserer på det samme, sier rektor

Mamma Lisbeth Veland er glad for at Hop skole er opptatt av kvalitet i opplæringstilbudet til Espen

Randi Nordnes Olsen er fornøyd med skolens fokus på inkludering og læringsutbytte for alle elever

Nordnes Olsen. Opplæringsplanen til Espen ligger langt unna Kunnskapsløftets mål for en tredjeklassing, men likevel mener rektor at de kan bruke Kunnskapsløftet.

-Espen er på et tidlig utviklingstrinn. Vi finner altså ikke målene for ham på skolenivå, men når vi ser på de grunnleggende ferdighetene som Kunnskapsløftet presenterer som forutsetninger for læring og utvikling, finner vi mye vi kan bruke, sier rektoren.

-Målet nå er å få til et samspill med de andre. Espen har fått en Tobii, som vi øver på å bruke, sier læreren. Tobii er en øyepemaskin som kan gjøre det mulig for Espen å kommunisere ved hjelp av blikket.

- Først må Espen lære årsak og virkning, at det faktisk er han som styrer Tobii, sier spesialpedagog Trude Kjelian. Espen lærer også mye gjennom at lærer eller de andre elevene leser for ham. Musikk er også et fag med store muligheter.

- Espen er nå i innlæringsfasen av programmene. Når han lærer seg å bruke teknologien kan vi gå videre til enkle begreper i norsk og matematikk, sier kontaktlæreren.

-Vi øver også på at Espen skal bruke armen sin, sier spesialpedagogen. Det er sterk sammenheng mellom det fysiske og læring på Hop skole. Kontaktlæreren må vite hva som er mulig.

-Det er en utfordring å finne ut hva Espen kan gjøre, og lære han til å være mer aktiv i klasserommet. Vi finner stadig nye måter å kommunisere på, sier Asle Johnsen. Og både han og de andre rundt Espen ser en utvikling.

-Det er små steg hele tiden. Og de små stegene viser oss hva vi kan fokusere på neste gang, hva som er neste mål, sier lærer Asle Johnsen.

Inn i barneflokk

Rektor er fornøyd med skolens fokus på inkludering og læringsutbytte for alle elever.

-Det er viktig at alle er en naturlig del i barneflokk, midt i og en del av den. Vi gjør en stor urett om vi gjemmer enkelte bort. Det er en urett mot alle, sier rektor Randi Nordnes Olsen. Læreren til Espen er enig. Han ser at det ikke bare er Espen som har glede av fellesskapet.

Espen er knyttet til flere voksne på skolen. Her er han sammen med vernepleier Kristine Kvamme Haugland og spesialpedagog Trude Kjeilen

På Hop skole setter de fokus på å skape kvalitet i opplæringstilbudet til Espen og er opptatt av hans læringsutbytte.

-Elevene gjør en stor innsats for å inkludere, og de vil hjelpe. Når vi for eksempel klipper bokmerker er det kø av elever som vil klippe et til Espen. Det er en glede for dem at Espen er tilgjengelig for dem også, sier Asle Johnsen. Moren til Espen hører lærerens ord, og blir rørt.

-Jeg ser det jo jeg og, hvor godt han er blitt mottatt av klassen. De slåss om å få være med han, og det varmer et morshjerte. Det er så viktig for meg at Espen får gå på nærskolen med sine jevnaldrende. Jeg ser hvor mye han vokser på det, både i læring og utvikling. På Hop skole setter de fokus på å skape kvalitet i opplæringstilbudet til Espen og er opptatt av hans læringsutbytte. Det er viktig at kommunene skjønner hvor viktig det er at alle elevene må møtes med forventninger om å lære.

- Jeg tror også at det er viktig for barn uten utviklingshemming å være sammen med utviklingshemmede. I stedet for kanskje å treffe de på gaten og ha tusen spørsmål om hvorfor de er slik.

Og så var det drømmen. Etter Espens ulykke hadde hun ikke mange forventninger.

-Man tar en dag av gangen, lever her og nå. Jeg hadde ikke forventninger, men nå ser jeg at det er utvikling. Han blir stadig klarere og forstår det som skjer rundt ham, sier hun. Espen skjønner alt, men enda klarer han ikke å uttrykke seg.

-Drømmen min er at Espen skal snakke og spise og gå. Og når han er så heldig å gå på Hop skole kan det jo være at drømmene mine går i oppfyllelse.

FAKTA

Spesialundervisning og IOP

Elever som ikke har eller kan få et tilfredsstillende utbytte av den ordinære opplæringen, har rett på spesialundervisning jfr. Opplæringslova § 5-1.

En elev som mottar spesialundervisning skal ha en Individuell opplæringsplan (IOP) som skal beskrive mål og innhold for spesialundervisningen. En IOP er arbeidsverktøyet til lærerne.

FAKTA

Statped og «Vi sprenger grenser»

Statped – Statlig spesialpedagogisk tjeneste skal bistå kommuner og fylkeskommuner i å tilrettelegge opplæring til barn, unge og voksne med særskilte opplæringsbehov. I forbindelse med Stortingsmelding nr. 18 (2011-2012) Læring og fellesskap, ble barn med store sammensatte lærevansker og utviklingshemming satt i fokus og det ble vist til at elevene ofte ble møtt med for lave forventninger om å lære. Programmet Vi sprenger grenser, ble i den samme meldingen presentert som et tiltak for å bedre opplæringstilbudet. Statped fikk oppdrag fra Utdanningsdirektoratet om å gjennomføre prosjektet.

Statped har i perioden juli 2013-juni 2015 gjennomført fire piloter fordelt på fire regioner. I Statped vest ble Hop skole valgt ut som pilotskole. Prosjektet på Hop varte fra høsten 2014 til sommeren 2015.

FAKTA

PPT og Sakkyndig vurdering

Pedagogisk-psykologisk tjeneste (PPT eller PP-tjenesten) er en rådgivende tjeneste. PPT har to hovedoppgaver: 1: Å gi systemrettet støtte, med råd og veiledning til skoler om pedagogisk ledelse av gruppe- og læringsmiljø, og bistand med kompetanse- og organisasjonsutvikling.

2: Individrettet støtte, sørge for at det blir utarbeidet sakkyndig vurdering der opplæringsloven krever det, og gi skoler råd og veiledning om tilrettelegging for elever som har behov for det.

En sakkyndig vurdering er en skriftlig rapport som skal inneholde en utredning av elevens behov og vansker, samt en tilråding om hvilket opplæringstilbud som vil gi eleven et forsvarlig opplæringstilbud.

Lær mer!

BØKER OG RAPPORTER

Vi sprenger grenser - følgeevaluering av pilot- prosjekt

NTNU Samfunnsforskning, avdeling for mangfold og inkludering, har hatt som oppgave å være eksternt blikk på arbeidet som er gjort i prosjektet Vi sprenger grenser. Gjennom følgeevaluering har de dokumentert aktiviteter og erfaringer fra ulike piloter i prosjektet og sett på muligheter for spredning av erfaringene. Prosjektleder for følgeforskningen har vært Jan Tøssebro som også fungerte som hovedkontakt fra januar 2014 til sommeren 2014. Etter dette har Anna Kittelsaa vært hovedkontakt. Hun har gjennomført størstedelen av datainnsamlingen og skrevet rapporten.

Rapporten finner du her: <http://samforsk.no/Sider/Publikasjoner/Vi-sprenger-grenser.aspx>

Elektronisk veileder

Utdanningsdirektoratet har laget en elektronisk veileder for spesialpedagogisk hjelp, tilpasset opplæring og spesialundervisning. Veilederen gir nyttig informasjon til foreldre/foresatte, ansatte i skolen, barn, unge og voksne med behov for spesialundervisning, PPT og andre som trenger kjennskap til saksgang og rettigheter knyttet til spesialpedagogisk hjelp, spesialundervisning og overganger.

Les mer på: <http://www.udir.no/Regelverk/tidlig-innsats>

Inkluderende praksis

I boka deles gode erfaringer med inkludering og deltakelse for barn og unge med ulike typer funksjonsnedsettelse. Boka er skrevet av foreldre og fagfolk som gjennom gode eksempler setter fokus på å skape et inkluderende miljø for alle.

Boka kan bestilles fra: www.universitetsforlaget.no

Forskningsfilm om familieliv med et funksjonshemmet barn

Jan Tøssebro har studert funksjonshemmede barn som ble født på 1990-tallet, da institusjoner ble lagt ned i stor skala og inkluderingsidealet ble holdt høyt. Han har fulgt familier fra barna var små og fram til overgang til voksen alder. Forskningen har gitt en unik innsikt i livet til barna og deres nærmeste. Statped har laget åtte korte filmer med professor Jan Tøssebro. Her deler han mange av sine interessante funn.

Filmene er sortert etter tema.

Filmene finner du her: <http://www.statped.no/Laringsressurs/Fag/Sammensatte-larevansker/Test-Tossebro/Oppvekst-med-funksjonshemming--familie-livslop-og-overganger/>

Erfaringsfilmer

Gjennom prosjektet «Vi sprenger grenser» har statped laget 8 erfaringsfilmer om bruk av teknologiske hjelpemidler i arbeidet med barn og unge med store sammensatte læreversker og utviklingshemming.

Filmene finner du her: <http://www.statped.no/Prosjekter/Vi-sprenger-grenser/Erfaringsfilmer/>

Tidligere
utgaver av magasinet
Utvikling innenfor tema
Oppvekst og utdanning

Elektroniske utgaver finner du på
www.naku.no/nyheter/1

En skule for alle – kva må til for å lykkast?

ARTIKKEL Meld. St. 18 (2010-2011) sette fokus på at barn og elever med store samansette lærevarskar og utviklingshemmingar blir møtt med for lite forventningar og for lav kompetanse i barnehage og skule. For mange av elevane er skuledagen prega av aktivitetar utan målsetjingar som er forankra i individuell opplæringsplan (IOP), sakkunnig vurdering eller i kunnskapsløftet. Tilbodet er ofte meir avhengig av personar og ressurstildeling enn av systematisk jobbing på den einskilde skule.

TEKST: ANITA SANDE, SENIORRÅDGIVER STATPED VEST

Den norske skulen byggjer på tre sentrale prinsipp: likeverdig opplæring, tilpassa opplæring og inkludering. Alle har rett til å bli møtt med ei opplæring som er tilpassa den einskilde sine

føresetnadar, og alle har rett til eit sosialt fellesskap. I brosjyren «Likeverdig opplæring» frå Utdanningsdirektoratet står det at likeverdig og tilpassa opplæring i all hovudsak berre kan oppnåast i eit inkluderande fellesskap. Meld. St. 18 set fingeren på at praksisen i den norske skulen ikkje er

god nok i forhold til intensjonen.

I følgje Tøssebro (2003) får 90 prosent av elevane med utviklingshemming opplæringa si med basis i ein ordinær skule, men sjølv om visjonen om ein inkluderande skule har eksistert i mange år, slit mange skular med å få det til i

Anita Sande, Seniorrådgiver Statped Vest

Dersom elevar med utviklingshemming skal få inkluderande undervisning gjennom heile skuleløpet, må heile skulen dele ein felles visjon om inkludering.

praksis. For å synleggjere kompleksiteten i å gi elevar med utviklingshemming tilfredstillande utbytte av undervisninga, nyttast her David Mitchell (2015) sin formel for inkluderande undervisning.

Inkluderande undervisning – ein megastrategi

David Mitchell (2015) beskriv inkluderande undervisning som ein «fleirkomponents-strategi» eller «megastrategi», med følgjande formel: $V+P+3T+2A+S+R+L$.

V= Ein visjon om at alle høyrer til i fellesskapet.

Prinsippet om inkludering er forankra både i norske lover og internasjonale retningslinjer, som til dømes Opplæringslova, FN-konvensjon og Salamancaerklæringa. Men ein politisk visjon skapar ikkje nødvendigvis ein skule med visjon om inkludering. Dersom elevar med utviklingshemming skal få inkluderande undervisning gjennom heile skuleløpet, må heile skulen dele ein felles visjon om inkludering. Det krev ei skuleleiing som set inkludering på dagsorden, og som hjelper personalet til å utvikle både haldningar og praksis. Skulen har ikkje lov å velje bort ein inkluderande praksis.

P= Plassering i aldersvarande klasse

Alle elevar har rett til å gå på nærskulen (Opplæringslova §8-1) og elevane skal delast i klassar eller basisgrupper som skal ivareta behov deira for sosialt tilhør.

Sjølvsagt om 90 prosent av elevar med utviklingshemming får opplæring i ein ordinær skule, er det berre 43 prosent som har forankring i ei vanlig klasse (Tøssebro, 2003).

Tøssebro og Ytterhus (2006) viser at elevar med utviklingshemming systematisk vert slusa ut av undervisningsfellesskapet med jamaldringar. Dette skjer på tross av at lova tydelig seier at det ikkje er lov å ta elevar ut av gruppa utan enkeltvedtak. Forsking kan ikkje sikkert påvise at barna lærer meir eller mindre av å vere i klasserommet saman med jamaldringane, men Tøssebro og Ytterhus (2006) har funne at dei som er mykje i klassen sin har høgare sosial deltaking på fritida enn barn som er mykje ute av klasserommet eller går på spesialskule.

Mange elevar som får spesialundervisning treng tid utanfor klasserommet, men langt meir spesialundervisning kan gjennomførast inne i klassen enn det som blir praktisert i dag. Eleven med utviklingshemming vil vere ein ressurs for klassa dersom dei vaksne legg godt nok til rette, i tillegg til at spesialpedagog og assistent vil vere ein ressurs i klasserommet. Fast struktur i timane er eit enkelt tiltak som kan gjere det mulig for fleire elevar å vere meir i klasserommet.

3T= Tilpassa opplæringsplan, tilpassa vurdering og tilpassa undervisning.

Plassering i ei klasse eller basisgruppe er ikkje nok. Undervisninga og det faglige innhaldet skal vere tilpassa eleven.

Kunnskapsløftet seier at målet med opplæringa på skulen er å ruste elevane til å møte livets oppgåver. Elevar med utviklingshemming skal også lære å meistre sine liv, så godt og sjølvstendig som det er mulig. For elevar med utviklingshemming er innhaldet og kvaliteten i skuletilbodet av avgjerande betydning for grad av sjølvstende og livskvalitet i vaksenlivet.

Både for høge og for lave forventningar hindrar læring. Det er derfor viktig at IOP synleggjer realistiske mål, metodikk og gjennomføring av undervisninga. Eleven sin faglige framgang skal overvakast og vurderast, slik som ein gjer med andre elevar. Alt dette krev spesialpedagogisk kompetanse. Skulen har plikt på seg å sikre at dei som underviser eleven innehar den kompetansen som trengs for å gje han eit godt opplæringstilbod (Opplæringslova § 10-1 og § 10-8). Forutan spesialpedagogen, er det kontaktlærer og faglærer som har ansvar for det faglige innhaldet i undervisninga. Anna personale som er tilsett for å hjelpe til i opplæringa kan ikkje ha sjølvstendig ansvar for opplæringa, verken ordinær opplæring eller spesialundervisning (Utdanningsdirektoratet, 2014). Dette set store krav til samarbeid mellom kontaktlærer/faglærer, spesialpedagog og assistent.

Tøssebro og Ytterhus (2006) finn at sjølv om IOP ligg til grunn for det faglige arbeidet, er det sett av lite eller ingen tid til å samarbeide, koordinere og evaluere planen underveis i arbeidet. Samarbeid mellom dei som skal samhandle med eleven i skulen er sentralt. Faste samarbeidsmøter og utarbeiding av periodeplaner/månadsplaner/vekeplaner er gode strategiar for å få dette til i praksis. Undervisning i den norske skulen er bygd på spiralprinsippet. Spiralprinsippet går ut på at ein jobbar med tema fleire gonger i ein stadig meir avansert form tilpassa elevens utvikling. Dette er ein stor fordel når ein skal legge til rette for elevar som ikkje følgjer klassen sin progresjon. Eleven som får spesialundervisning kan jobbe med klassens tema, men med andre målsetjingar. Når dei andre i klassen lærer å rekne ut radius og omkrins på ein sirkel, kan eleven jobbe med tema «sirkel» ut frå målsetjingar som er tilpassa elevens IOP.

Foto: Synnøve Aasan

Skulen må jobbe målretta for å oppnå inkludering i praksis, og med å bygge haldningar hos medelevar og i foreldregrappa.

2A= Aksept av lærar, medelevar og foreldre, og fysisk adgang

Inkluderande undervisning bygger på at personale, medelevar og foreldre aksepterer at eleven har rett til å få opplæringa si på nærskulen. Dette har med holdningar å gjere, og Mitchell (2015) meiner at for å oppnå dette må både lærarar og medelevar ha dagleg ansikt-til ansikt kontakt med eleven med særskilde behov. Dei som underviser har ei særskilt viktig rolle i det haldningsskapande arbeidet ved at dei demonstrerer akseptierende haldningar med sin måte å vere på.

Aksept frå medelevar og foreldre kjem ikkje av seg sjølv. Skulen må jobbe målretta for å oppnå inkludering i praksis, og med å bygge haldningar hos medelevar og i foreldregrappa. God kommunikasjon med foreldra til eleven med utviklingshemming kan gje avklaringsar som er viktige for skulen og foreldregrappa. Dette kan for eksempel handle om korleis ein skal omtale vanskaner til eleven, kva støtte eleven treng for å vere med i bursdagssekskap, eller kva dei andre elevane skal lære når dei er på gruppe i lag med eleven. Dersom inkludering skal lykkast må skulen også legge til rette for at dei andre elevane får hjelp til å lykkast i samhandling med eleven.

Mange skular er bygd utan tanke for rullestolar eller behov for grupperom. Skular kan ha rutinar som seier at småskulen og mellomtrinnet går i

forskjellige bygg. Dette kan skape vanskar med elevens tilgang til klassefelleskapet. Skular som tek inkludering på alvor planlegg med fokus på at alle elevar skal ha fysisk tilgang til klassefelleskapet sitt.

S= Støtte. Team av dei som jobbar med eleven + ev andre i hjelpeapparatet

Inkluderingsambisjonane har ifølge Skogen (2010) ført til at mange fleire allmennlærarar treng den spesialpedagogiske kompetanse som berre eit fåtal spesialpedagogar hadde før. Ein må vurdere korleis ein kan gje hjelp til lærarar og anna personale slik at dei maktar å gje elevar med store og samansette vanskar det opplæringstilbodet dei har krav på. I det ligg både å legge til rette for samarbeid mellom dei som til ei kvar tid skal legge til rette for undervisninga, og å gi personalet tilgang til hjelp og støtte frå hjelpeapparatet si side. Her har pedagogisk psykologisk teneste (PPT) ei sentral rolle. Dersom PPT ikkje innehar kompetansen kan det søkast om bistand frå Statped.

L= Leiing Leiarsskap på alle nivå frå regjering til rektor og lærerar.

Det varierer frå skule til skule om rektorane set inkludering på agendaen. Debatten om haldningar og forståing av omgrep knytt til den inkluderande skulen blir ikkje tatt på leiarnivå i kommunane, men skyvd over på skulane sjølv. Tøssebro og Ytterhus (2006) finn også lite data på at denne type

diskusjonar blir tatt på skulenivå med mindre rektor gjer det til ei av skulen sine fanesaker.

Dersom ein ynskjer å styrke læringsutbytte og inkludering for elevar med utviklingshemming, må ein støtte personale som jobbar med elevane og skape ein kultur som tek eit felles ansvar. Kunnskap og haldningar må implementerast i heile skulekulturen.

Litteraturliste

- Meld St 18, (2010-2011) Læring og fellesskap
 Mitchell, D (2015) Hvad der virker i inkluderende undervisning – evidensbaserede undervisningsstrategier. 1. udgave, 2. oplag. Fredrikshavn: Dafolo forlag
 Skogen, K. (2010): Kvalitetsutvikling i spesialpedagogikken. I: Buli-Holmberg, J. og S. Nilsen (red.) (2010): Kvalitetsutvikling av tilpasset opplæring. Oslo: Universitetsforlaget
 Tøssebro, J. (2003): Utviklingshemmede i norsk skole. I: SOU 2003: 35 För den jag är: om utbildning och utvecklingsstörning. Bilaga 5
 Tøssebro, J og Ytterhus, B (2006) Funksjonshemmede barn i skole og familie. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
 Utdanningsdirektoratet (2014). Veilederen Spesialundervisning.

Forventninger til læring og læringsutbytte for elever med utviklingshemming.

Kronikk

THOMAS NORDAHL,
professor Høgskolen i
Hedmark

Den grunnleggende hensikten med opplæringen for alle elever i norsk skole uavhengig av forutsetninger, er å realisere den enkeltes potensiale for læring, både faglig, sosial og personlig. Dette gjelder i både ordinær undervisning og i spesialundervisning. Vi vet i dag at alle elever lærer med rett hjelp og støtte. Rettighetene til skolegang og spesialundervisning for de som trenger det, skal sikres gjennom at de får rett hjelp og støtte i form av kvalitativt god opplæring.

Utviklingshemmedes rett til opplæring har imidlertid ikke vært en selvfølge i Norge, og kampen om rettighetene har dreid seg om at elever med utviklingshemming har like gode forutsetninger for å lære på sitt nivå som alle andre elever. I 1962 sendte Samordningsrådet for åndssvakesaker i Norge en henvendelse til Kirke og Undervisningsdepartementet med forespørsel om rett til opplæring for de elevene som på den tiden ble kalt åndssvake og som hørte inn under åndssvakeomsorgen. Svaret kom i mai 1962, der departementet tolker Lov om spesialskoler av 1951 og Lov om folkeskolen av 1959 til å gjelde alle barns rett til undervisning. Den første organiserte undervisningen for åndssvake som ivaretok deres rett til opplæring, startet så opp i 1962 i et samarbeid mellom Trastad gård og Forsøksrådet.

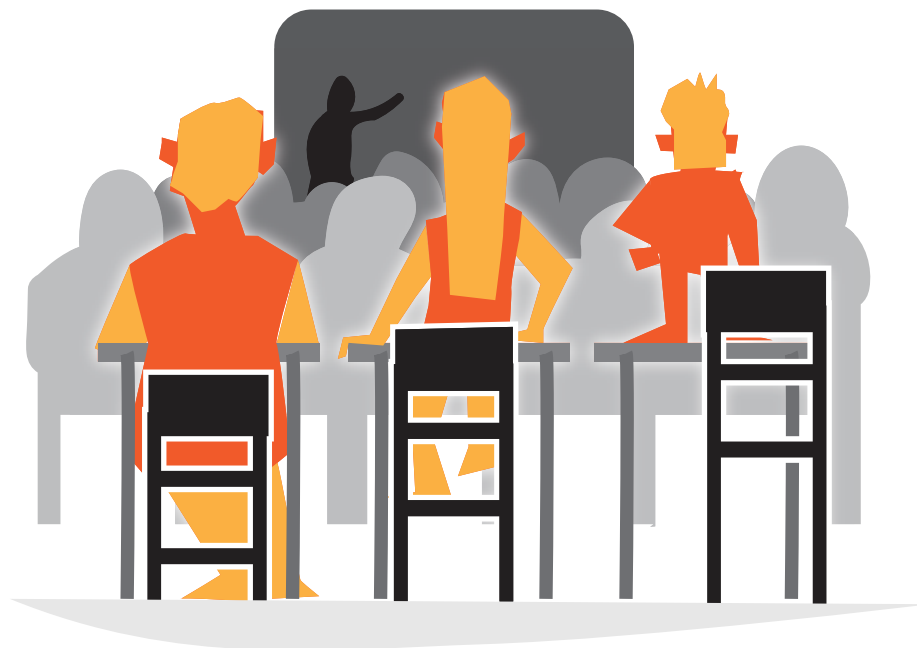
Denne påstanden kan synes å være feilaktig når en vet at den første skolen for åndssvake ble opprettet i 1876 i Kristiania, og at det i 1882 eksisterte tre skoler i Norge; i Oslo, Bergen og Levanger. Det var imidlertid kun såkalt dannelsesdyktige som fikk gå i disse skolene. Dette viser at de første skolene for elever med utviklingshemming ikke bygde på rett til opplæring. Det var en kvalitativ vurdering som avgjorde utviklingshemmedes rett til opplæring.

Om potensialet skal realiseres er det helt avgjørende at elevene blir møtt med høye forventninger, at undervisningen er målrettet i forhold til elevenes forutsetninger, at undervisningen har et direkte fokus på læring og elevenes faktiske læringsutbytte og at undervisningen drives av lærere med høy kompetanse.

I 1945 ble det realisert en kvalitativ differensiering av elevene. Barn som var så sterkt hemmet i evner eller karakterutvikling at de ikke var skikket for spesialskole, skulle bli overført til sosialmedisinsk omsorg. Forutsetningen var at utviklingshemmede skulle bli prøvd i spesialskole først. På denne måten ble barna som ble avvist ved spesialskolene fratatt sin rett til opplæring, og dette gjaldt det store flertallet av utviklingshemmede i Norge. Fram til 1962 var det en stor andel som ikke hadde rett og plikt til opplæring. De fleste elever med utviklingshemming ble avvist i det offentlige skoleverket og karakterisert som ikke opplæringsdyktige.

I dag blir ingen elever med utviklingshemming avvist eller kalt ikke opplæringsdyktige, men det betyr ikke nødvendigvis at den undervisningen elevene mottar er av høy kvalitet og slik realiserer utviklingshemmedes rettigheter og potensial for læring. Om potensialet skal realiseres er det helt avgjørende at elevene blir møtt med høye forventninger, at undervisningen er målrettet i forhold til elevenes forutsetninger, at undervisningen har et direkte fokus på læring og elevenes faktiske læringsutbytte og at undervisningen drives av lærere med høy kompetanse. Det er imidlertid mye som tyder på at spesialundervisningen og annen undervisning for elever med utviklingshemming ikke alltid tilfredsstillende disse avgjørende områdene for å fremme læring.

Professor David Mitchell presenterte i 2014 en stor analyse av hva som virker i spesialundervisning. Her dokumenterer han at elever med særlige behov i liten grad trenger en helt spesiell undervisning. Det begrunner han med at kognitivt lærer mennesker på i stor grad samme måte uavhengig av forutsetninger. Det er innholdet i undervisningen som

skal tilpasses, ikke nødvendigvis de grunnleggende pedagogiske tilnærmingene.

Mitchell viser blant annet at høy spesifikk kompetanse hos læreren er en avgjørende faktor for alle elevers læring i både vanlig undervisning og spesialundervisning. Derfor er det noe bekymringsfullt at en ny undersøkelse viser 67 % av elever med utviklingshemming som mottar spesialundervisning har en assistent. Det ser også ut til at assistentene gjennomfører undervisning og i enkelte tilfeller også har hovedansvaret for undervisningen. Det kan være behov for assistenter i skolen og de fyller også ofte en viktig funksjon, men det pedagogisk målrettede tilbudet bør det være lærere med høy formell og reell spesialpedagogisk kompetanse som gjennomfører.

Videre viser Mitchell at det for alle elever er avgjørende å bli møtt med høye forventninger til læring. Lærere og eventuelle assistenter som møter elevene, må på alle måter uttrykke og vise at de vet at alle elever kan lære med rett hjelp og støtte. Dette krever også at undervisningen er tydelig målrettet slik at også eleven og foreldrene vet konkret hva det må arbeides med og hva som skal læres. Tydelige mål vil synliggjøre læring, og de vil bidra til at elevene opplever autentisk mestring. Slike spesifikke og avgjørende målsettinger er det ikke alltid lett å finne i de individuelle opplæringsplanene. Videre vil en strukturert undervisning med

klare rammer og tydelig ledelse øke sannsynligheten for læring hos alle elever. Når barn og unge er i skolen skal fokuset være på læring og da trengs det struktur.

Videre er det avgjørende at mål og innhold i undervisningen så langt som mulig er knyttet til de nasjonale målene i læreplanen Kunnskapsløftet. Alle elever, uavhengig av forutsetninger, har rett til å få en undervisning som så langt som mulig er i samsvar med nasjonale overordnede mål. Disse målene er også knyttet til sosiale og personlig læring, og det innebærer at de organisatoriske valgene skal fremme faglig, sosial og personlig inkludering for alle elever.

Den rett til opplæring som elever med utviklingshemming har, handler ikke om kun å være i en skole. Retten er knyttet til å motta undervisning med høy kvalitet slik at potensialet for læring blir realisert. I dag har vi kunnskap om hvordan det kan realiseres, men vi ser det er en stor avstand mellom den kunnskapen som eksisterer og den virkelighet mange elever med utviklingshemming møter i skolen. Den kampen som ble ført fram til 1962 om retten til opplæring for elever med utviklingshemming handlet om at disse elevene skulle møte både lærere med høy kompetanse og pedagogisk praksis med god kvalitet.

B

Economique

NORGE P.P. PORTO BETALT

Avsender:

Høgskolen i Sør-Trøndelag, NAKU,
Postboks 2320,
7004 Trondheim

NAKU får nye nettsider

NAKU arbeider i disse dager med å ferdigstille nye nettsider. Følg med!

NAKU

NASJONALT KOMPETANSEMLJØ
OM UTVIKLINGSHEMMING

Utvikling kommer ut
fire ganger i året og
kan bestilles gratis
på naku@hist.no

Bladet er for deg
som yter tjenester
til mennesker med
utviklingshemming.

Du skal finne interes-
sante reportasjer,
debatter, råd og tips
inne i bladet.

Utvikling gis ut av
Nasjonalt kompetan-
semiljø om utviklings-
hemming (NAKU)

Hva ønsker du å lese
mer om? Vi vil gjerne
høre fra deg på
naku@hist.no